

A föld és társadalma Alul és felül a történelem sodrásában

Gondolatok Kovách Imre: „Földek és emberek” című műve kapcsán

Kovách Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználat és földhasználati módok Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen (p. 178)

HARCSA ISTVÁN

szociológus, társadalomstatistikus

Jelen írás Kovách Imre, „Földek és emberek” címmel nemrég megjelent, nagyon aktuális kérdéseket feszegető, hiánypótló művére reflektál, illetve néhány kulcskérdés kapcsán kritikai értékelést próbál adni. Ez utóbbi kapcsán jelentős mértékben támaszkodunk saját korábbi kutatásainkra.

A szerző legújabb kutatásait közreadó kötet nemcsak nagyon informatív, hanem egyúttal gondolatébresztő is, hiszen a mezőgazdaságban – az utóbbi negyedszázadban – bekövetkezett nagymérvű változásokról oly módon kíván helyzetképet adni, hogy felvillantja a társadalomtörténeti beágyazottságot, valamint annak tanulságát is. A helyzetkép teljesebb értékű bemutatása érdekében agrárszociológiai, agrárgazdasági és agrárstatistikai módszereket is alkalmazott, ily módon az interdiszciplináris megközelítés segíti a lényeges kérdések jobb megvilágítását.

A szerző a következőkben jelöli meg a kutatással és a publikálással kapcsolatos szándékát: „A könyv célja, hogy bemutassa a földhasználat-koncentráció és -polarizáció létrejöttének történetét és következményei... Az én munkám középpontjába a földhasználatához kapcsolódó társadalmi és hatalmi/politikai összefüggések és az ezekhez kapcsolódó gazdasági és üzemszerkezeti kérdések kerültek” (7).

Ennek megfelelően a kutatás alapján az is kiderül, hogy *a föld, valamint művelői/birtokosai közötti viszony bizonyos fokig képet adhat a korszak tágabb jellemzőiről is*. Ám fordítva is igaz, hiszen az adott korszak tágabb jellemzőinek a figyelembe vételével nem lehet kellően megérteni a föld, és ennek művelésében/birtoklásában érintett társadalmi csoportok közötti viszonyt. A korszakot a társadalomtörténeti szálak is színesítik, hiszen a termelési tényezők körén belül a termőföld olyan tőkefélét képvisel, amely a strukturális változásokra többnyire lassabban és elhúzódva reagál, ezért a termelési mód és viszonyok tekintetében a különböző korszakokhoz köthető formák többnyire egymásra torlódva élnek egymás mellett. Ez azt jelen-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ti, hogy a mezőgazdaságban megjelenő üzemformák között – minden időszakban – megtalálhatók a legmodernebb keretek között gazdálkodóktól kezdve, az adott korban dominánsnak számító formákon keresztül, az alapvetően önellátásra termelő őstermelőig számos forma. Ez a változatos összetétel különösen igaz Kelet-Közép-Európa térségére, ezen belül hazánkra is.

Az említett lassúbb ütemű és elhúzódnak jellegű reagáló képesség jól megfigyelhető az utóbbi több mint hat évtizedben is, hiszen az 50-es évek elején kezdődő – több hullámban, kollektivizálással összekötött – modernizálás üteme messze elmaradt a többi gazdasági ágra jellemzőtől. Később, a rendszerváltás során a piacosítás folyamata sokkal vontatottabban ment végbe a mezőgazdaságban, mint a többi ágazatban. Ebből adódóan *a nagyobb társadalmi-gazdasági változások időszakában a mezőgazdaságban az „átlagosnál” jóval tagoltabb üzemszerkezet és forma volt a jellemző*, elsősorban azért, mert a múlt termelési és üzemszerkezeti formái az átlagosnál jóval tovább tartották „hadállásaikat”. Mindez azt is jelentette, hogy *a mezőgazdaságban a tulajdoni és a földhasználati viszonyok sokkal kuszábbak voltak, mint más ágazatokban, ami meghatározta a privatizációs folyamatok lehetséges kifizetését és eredményét*. Ennek kapcsán az is elmondható, hogy a történetileg egymásra torlódó viszonyok, illetve azok gyakorta reménytelen kibogozása könnyen vihetett/vihet zsákutcás megoldások felé. A kibogozhatatlanság miatt – az érintettek esetében – mindezt részben egymásra épülő, részben egymást keresztező sérelmi „láncok” béklyója veszi körül, amelyre csak a múlt idő hozhatja meg a kívánatos „társadalmi békét”.

E körülmények láttán a külső szemlélő könnyen juthat arra a következtetésre, hogy korábbi korok történelmi „romjai és igazságtalanságai” koloncként tapadnak az ágazatra, amelyben a rendteremtés igen sok energiát visz el, ráadásul folyamatos társadalmi feszültségek forrását is képezi. Továbbá, a külső szemlélő, racionális logikája alapján nem értheti meg a föld népének érzelmi ragaszkodását a család által birtokolt földhöz, amely gyakorta több baj forrása volt, mint ami haszon volt belőle. Azt lehet tehát mondani, hogy *egy sajátos gazdasági, kulturális és szociális fonalakkal átszőtt „méhkassal” van dolgunk, amelyben az aktuális helyzet minősítése, valamint a célzott rendteremtés iránya nézőpont kérdése, tehát érték- és érdekfüggő*. A kuszaság miatt az ágazat bizonyos fókig könnyű prédát jelentett/jelent a különböző színekben megjelenő politikai vállalkozók és gazdasági szövetségeseik számára. Csupán idő és alkalom kérdése, hogy a préda akár érett gyümölcsként hulljon az ölkébe.

A föld és társadalma mindig is meglehetősen szoros fonódású hierarchiát alkotott, különösen hazánkban. Ez azt jelenti, hogy *nálunk a gazdaságméret szerinti piramisnak mindig széles alapja, és igen karcsú csúcsa volt, amely vonás miatt a hazai mezőgazdaságot duális szerkezetűnek lehetett tekinteni*, sőt e vonás jelenleg is jellemző, ami megerősíti az útfüggőség elméletét. Itt kell megemlíteni *a kutatás egyik legfőbb érdemét, azt, hogy tényszerűen is bemutatja a dualitás továbbélését*. Egyébként mintegy két évtizeddel korábban a szerző is részt vett abban a kutatásban, amely ugyan-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

csak konstatálta a korábbi időszakokra a duális jelleg dominanciáját (Harcsa – Kovách – Szelényi 1998).

Érdemesnek véljük idézni az akkori kutatás megállapítását. „A gazdaság makroszerkezetét tekintve – a 90-es években – kisebb mértékben, de továbbra is jellemző a hazai mezőgazdaság duális rendszere... Hosszabb távra – a múlt század elejéig, sőt a 19. század közepéig – visszatekintve is hasonló történelmi előképet lehet kimutatni, hiszen a nagyüzem-kisüzem kettősségének hazánkban nagy hagyománya van. E történelmi előkép joggal alapozta meg – a társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében – az „útfüggőség” elméletét, amely szerint a hazai viszonyok között a mezőgazdasági kistermelés tartós továbbélése nagyon erős történelmi gyökerekből táplálkozik, és az erre vonatkozó kutatások alátámasztották az elméleti magyarázatot” (Harcsa – Sebők 2001: 11). Egyébként a duális jelleg kimutatható volt az időfelhasználásban is, hiszen a mezőgazdaság összes időráfordításán belül (2000-ben) 13%-ot tett ki a mezőgazdasági szervezetekben és az egyéni gazdálkodók körében teljesített idő, és 87%-ot a részidős kistermelésé. Ennek nagyságát jól érzékelteti az a körülmény, hogy az utóbbiak körében – éves szinten – mindez több mint 2 millió munkaórát jelentett, az előbbieket pedig mintegy 300 milliót. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a 80-as évek derekán (a „virágkor” végén, még több mint 3 millió munkaórát tett ki a részidős kistermelés keretében végzett tevékenység (Harcsa – Sebők 2001).

Az elmélet felől nézve a mezőgazdaság szerkezete szinte történetileg „beprogramozott”, ami nem jó hír a szerkezet megváltoztatására törekvők számára, már csak azért sem, mert a duális szerkezet gazdasági hatékonyságát már egy évszázaddal ezelőtt is megkérdőjelezték¹. A szerző kutatásának nem volt célja a duális szerkezet által meghatározott gazdasági hatékonyság átfogó vizsgálata, azonban az utóbbi évtizedekben is voltak olyan kutatások, amelyek megkérdőjelezték az adott szerkezet által generált korlátozott hatékonyságot.

A dualitás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy annak működésében – az idők során – jelentős formaváltások voltak. *Az 1945. évi földreformot megelőző időszakban – a nagybirtok és a törpegazdaság közötti viszonyt illetően – alapvetően az egymástól való elkülönülés volt a jellemző*, amely mellett azonban számottevő mértéket öltött az

¹ Azzal érveltek, hogy a túl sok elaprózott törpegazdaság nem csak az érintettek megélhetése szempontjából jelent hátrányt, hanem a kis méret miatt viszonylag kicsi az esély a hatékony gazdálkodás kialakítására. A nagybirtokok túlsúlya pedig ugyancsak felvet bizonyos hatékonysági problémákat, hiszen a korábbi tapasztalat azt mutatta, hogy – kevés kivételtől eltekintve – a nagybirtokosok, illetve bérliők nem igazán voltak érdekeltek a termőföld minőségének hosszú távú megőrzésében. Az optimális hasznót csak oly módon érhették el, ha a nagyüzemi keretek között minél kisebb emberi erő közreműködésével, a monokultúras termelésre szakosodtak, amely szükségszerűen a föld termőerejének a kiszípolozásával járt együtt. Ezalatt azt értették, hogy a szerves trágyával való utánpótlásra csak elvélve került sor, helyette csak műtrágyát alkalmaztak. A nagyüzemi keretek közötti gépesítés egyúttal azzal járt együtt, hogy az adott területen komoly mértékben visszaesett a népességeltartó képesség, miután tömegessé vált a munkaerő-felesleg. E tekintetben a jelenlegi viszonyok is alapvetően hasonlóak a korábbiakhoz.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

a működési forma is, amikor a nagybirtokos bizonyos nagyságú parcellát biztosított béresei, alkalmazottai számára. Ez azonban csupán az érintettek kiegészítő jövedelemszerzését szolgálta, következésképpen nem volt érdemi gazdasági kapcsolat a nagybirtok és a törpegazdaság között.

Utólag elmondható, hogy ez a földhasználati forma a későbbi háztáji gazdaságok elődének tekinthető, hiszen a kollektivizálás második hullámát követően a termelősövetkezetek – ugyancsak az érintettek jövedelmének kiegészítése érdekében – többnyire egy hold földet juttattak a tagok számára. *Ez esetben viszont a domináns működési mód egyfajta szimbiózis volt, amelyben a mezőgazdasági nagyüzemek jelentős része sajátos integrátori szerepet vállalt a törpegazdaságok felé, ami alapvető mértékben megnövelte a korabeli mezőgazdaság hatékonyságát.* Ennek alapvető tanulsága az, hogy nem maga a dualitás jelenti a problémát, hanem annak formája.

A rendszerváltást követően jelentős mértékben változott a helyzet, tekintve, hogy visszaállt az 1945 előtti időszakra jellemző helyzet, nevezetesen a két birtokforma közötti egymás mellett élés vált dominánssá. Bár már eltelt több mint negyedszázad, azonban még nem fogalmazódott meg az a gazdasági felismerés, hogy a duális szerkezetet – éppen a korábbi tapasztalatok alapján – hatékonyabban is lehet működtetni, továbbá nem alakult ki az a társadalmi légkör sem, amely kedvezne a kétféle birtokforma közötti együttműködés kibontakoztatásának.

A földkoncentráció mértékét és irányát illetően a 2000-es évek elején még nyitva volt a kérdés, és az akkori egyik kutatás alapján az alábbi feltételezés fogalmazódott meg: „...a 90-es évek privatizációs folyamatainak a hatására elindult a családi gazdaságok koncentrációja, amelynek további folytatódása esetén jelentősen tompulhat a korábbi merev, duális szerkezet” (Harcza – Sebők 2001: 13). Mára kiderült, hogy – a gazdasági szervezetekhez hasonlóan – a családi gazdaságok körében is a felső póluson következett be a radikális koncentráció.

* * *

A továbbiakban a kötet néhány kulcskérdésére fókuszálva próbáljuk meg összefoglalni részben kritikai értékelésünket, valamint a szerző által megfogalmazott következtetéseket továbbgondolni.

A földkoncentráció megítélése. Jó ez nekünk?

Előrebocsátva hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző több adatforrás alapos felhasználásával igyekezett bemutatni a földkoncentráció folyamatát, ezek közül is ki kell emelni az egységes területalapú támogatások (SAPS) adatbázisának használatát, valamint az abból származó információknak a KSH által végzett GSZÖ adatgyűjtésekkel való egybevetését.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A továbbiakban a szerzőnek a földkoncentráció kapcsán megfogalmazott néhány fontosabb megállapítására reflektálunk.

1. A földkoncentráció folyamatát illetően meghatározónak kell tekintenünk, hogy „A földhasználat-koncentráció minden szakaszában erős és döntő volt a politikai beavatkozás (81) Bár a szerző ezt csak az utóbbi negyedszázadra vonatkozóan fogalmazta meg, valójában a korábbi időszakokban is érvényesnek tekinthetjük a megállapítást. Sőt, a modern korban a politika szerepvállalása nélkül nehéz elképzelni érdemi földkoncentrációt, hiszen a fejlett európai államokban a földforgalom állami szabályozásának viszonylag hosszú múltja van. Csak alapos nemzetközi összehasonlítások birtokában lehetne érdemben megítélni, hogy a hazai politika szerepvállalása milyen mértékben tért el a nemzetközi gyakorlattól.

2. A földkoncentráció mértékét nem lehet tértől, időtől, valamint a kulturális adottságoktól és hagyományoktól függetlenül megítélni. Következésképpen a szerzőnek az alábbi, ezzel kapcsolatos megállapítása inkább tájékoztató jellegű, és nem tekinthető minősítésnek. „A történeti és nemzetközi összehasonlítások megerősítik, hogy a magyarországi földhasználat az egyik legkoncentráltabb Európában, és ma még a második világháború előttinél is erőteljesebb” (8–9).

3. „Az agrárgazdaság a 2008–2014 időszakra stabilizálódott. A stabilizálódás egyik lényeges összetevője a földhasználat és a termelés koncentrációja volt” (35–37). A szerző fenti megállapítását akár egyértelmű állásfoglalásnak is tekinthetjük a földkoncentráció „jóságának” a megítélésében. Főleg, ha az alábbi kitételét is figyelembe vesszük: „...minden elemzés azt mutatja, hogy a földhasználat elaprózottsága alulfejlettséggel társul” (9). Az alábbi megállapításból az következik, hogy az elaprózott törpe- és kiscgazdaságok felmorzsolódása volt az ára a hatékonyabb gazdálkodási formát kínáló földkoncentráció kibontakozásának. E logika alapján tehát ez volt a „kisebbik rossz”. Egyébként viszonylag hosszú társadalomtörténeti tapasztalat is azt mutatja, hogy a törpe- és kiscgazdaságok „pusztulása” mindig is jellemző volt, ám ezzel párhuzamosan – az öröklődések következtében való osztódás miatt – az újratermelődésük is folyamatos volt, bár ennek mértéke jóval elmaradt a lemorzsolódástól.

4. „A szerkezetváltás másik meghatározó eleme is kapcsolódik a földkoncentrációhoz. A termelés specializációja (az intenzív gabonatermelés területnyerése) előidézője és következménye is a földhasználat koncentrációjának mind az (agrár) gazdasági szervezetekben, mind az egyéni gazdaságokban” (26). Ennek kapcsán elmondható, hogy ez részben a korábbi időszakokban is jellemző volt nemcsak hazánkban, hanem nemzetközi viszonylatban is. Mindezt a földkoncentráció egyik árnyoldalának tekinthetjük, hiszen ez óhatatlanul felerősíti a monokultúrás művelés gyakorlatát, továbbá azt is érdemes kiemelni, hogy a befektetett tőke tulajdonosa alapvetően a gépesítésre, tehát a munkaerő „kispórolására” törekszik. Közismert, hogy egy adott terület népességeltartó képességét, más szóval a fenntarthatóságát alapvető mértékben meghatározza a földterület használatának a módja. Mindez azt

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

is jelenti, hogy *nem csupán a földterület elaprózódása járhat kedvezőtlen következményekkel, hanem a túlzott koncentráció is, pontosabban az azzal együttjáró társadalmilag kedvezőtlen földhasználati forma.*

Kik hajtották végre a legutóbbi földkoncentrációt?

A kulcskérdések közé sorolhatjuk, hogy kik hajtották végre a legutóbbi földkoncentrációt? Ha tömör választ kívánunk adni, akkor döntően a „*vörösbárók*”², akik *túlélték a politikai kurzusváltásokat*, amit a szerző alábbi megállapítása is alátámaszt. „Az esettanulmányok, statisztikai adatok és adatgyűjtések alapján rendelkezésre álló információk szerint úgy látom, hogy a 21. század eleji földkoncentrációt valójában három nagyobb csoport hajtotta végre. A szocialista nagyüzemek, mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok felső- és középvezetői döntő szerepet játszottak a nagyüzemi földek egyben tartásában, privatizációjában és piaci versenyképességük megeremtésében” (116). A szerző becslése szerint a földhasználók 60-70%-a ebből a körből került ki, az egyéni gazdák 20%, a külső befektetők, politikai kliensek, külföldiek 10-15%-ot tettek ki. A történelem fintorának is tekinthetjük, hogy mára már a korábbi „vörösbárók”, illetve utódaik is mindinkább „szalonképessé” válnak a jelenlegi politikai kurzus alatt.

Kormányzati szándékok és azok megvalósulása

A jelenlegi agrárkormányzat három éve az egyéni gazdaságok földjeinek növelését és a koncentráció csökkentését jelölte meg legfontosabb stratégiai céljaként, a következők szerint:

„A szabályozás közvetett, távlati célja, hogy a nagybirtokok fokozatos visszaszorításával a magyar termőföld 80 százaléka kis- és közepes méretű, elsősorban helybeli családi árutermelő gazdaságok művelésében legyen, a közérdekű földhasználat elvének megfelelően, elősegítve az ésszerű és fenntartható földhasználat erősödését, s a gazdálkodók önszerveződését” (66). (B/3566. sz. jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről 2015: 79)

A szerző több forrás egybevetése alapján próbálta megvizsgálni a kitűzött cél megvalósulását, amelyek alapján az alábbi következtetésre jutott. „A jelentés a

² A mezőgazdasági nagyüzemek vezetőinek „vörösbáróként” való minősítése a rendszerváltás előtti időszakhoz kötődik, majd a rendszerváltást követően, az akkori jobboldalhoz tartozó politikusok és szakírók – a föld privatizációjával kapcsolatos vita során – kritikai élel azt hangsúlyozták, hogy a korábbi „vörösbárók” kezébe megy át a földterület zöme. A baloldali politikusok pedig azt vetették az akkori jobboldali kormányzat szemére, hogy szétveri a mezőgazdasági nagyüzemeket. Meg kell jegyezni, hogy mindkét állításban volt igazság.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

GSZÖ-adatokra hivatkozva kétszer is kiemeli az egyéni gazdaságok által használt földek átlagos méretének 20 százalékos növekedését, de ennek visszaigazolását a publikált adatokban nem találtuk meg. ... A 10–500 hektár közötti egyéni gazdaságok használatában lévő terület átlaga 2010-ben 44 hektár, 2013-ban pedig 45 hektár, tehát gyakorlatilag semmit sem változott, de az összes egyéni gazdaságokra számított földterületátlagok – 4,6 hektár 2010-ben és 5,5 hektár 2013-ban – sem jelzik a 20 százalékos növekedést” (66). Elmondható tehát, hogy *rövid távon nincs érdemi változás, kétségtelen ugyanakkor, hogy az „ésszerű és fenntartható földhasználat erősödését” hosszabb távon képzelte a szaktárca.*

Most tekintsünk el a kétféle adatforrás alapján feltárt pontatlanságoktól, és csupán a kormányzati szándékok megvalósíthatóságát vegyük górcső alá. *A már említett „útfüggőség” ismeretében az alapvető kérdés az, hogy van-e távlatos realitása a kitűzött kormányzati cél elérésének?* Konkrétabb formában a kérdés úgy szól, hogy kikből lehetne verbuválni a kívánatos, tehát a 10-500, de inkább 10-200 hektár közötti földterülettel rendelkező helybeli családi gazdaságokat, továbbá mely gazdasági kategóriákból kerülne át a szükséges földterület e gazdaságcsoport használatába?

A földterület-átcsoportosítás egy része végbemehet „természetes” úton, tehát a törpegazdaságok lemorzsolódása révén, ám az ily módon nyert földterület meglehetősen csekély, következésképpen jelentős mértékben meg kellene nyirbálni a nagybirtokosok által használt földterületet. Ennek érdemi megvalósítására viszont kicsi az esély, hiszen ha jogi eszközökkel alacsonyabb szinten maximalizálnák a használható földterület nagyságát, akkor az érintettek szokásos módon, családi, ismeretségi körön belül „szétírnák” a földterületet annak érdekében, hogy a törvényi előírásoknak formailag eleget tegyenek.³ Mindezek alapján *úgy tűnik, hogy a kormányzati célok távlati megvalósításának nincs igazán esélye.*

A fentiek alapján *célszerűbb lenne, ha a kormányzat nem az extenzív (terület alapú), hanem az intenzív (termelési érték alapú) földhasználati logika alapján karolná fel a kis- és közepes családi gazdaságok ügyét.* Ez azt jelentené, hogy a munka során az intenzív mezőgazdasági (szőlő, gyümölcs és kertészeti stb.) kultúrák támogatása kerülne előtérbe, amely nemcsak az adott térség népességmegtartó képessége, hanem a külpiacokon való értékesítési lehetőségek szempontjából is előnyösebb lenne. Az ilyen irányú stratégia révén sokkal kisebb földterületen is megvalósítható az életképes családi gazdaságok érdemi gyarapítása, amelyhez természetesen számos további feltétel megteremtésére is szükség van, így például az önszerveződés felté-

³ Érdemes azt is megemlíteni, hogy a földkoncentráció mértékét illetően csak viszonylag kis különbség mutatkozik a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdálkodók között, ami arra utal, hogy a „tisztán” piaci logika érvényesülése mindkét szervezeti formában azonos. A piaci viszonyokat csak állami beavatkozással lehet kordában tartani, és ennek kapcsán döntő jelentőségű kérdés, hogy az aktuális kormányzat – zömében kliensei hátrányára – képes-e a birtoknagyság korlátozása vonatkozóan érdemi lépések megtételére?

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

teleinek a támogatása. Ez az önszerveződés nemcsak azonos gazdasági kategórián belül lehetséges, hanem – többek között – a nagyobb gazdaságok körül szervezett integrációs rendszerekben is.

„Túlnépesedett-e a vidék”, versus az agrárpiac beszűkülése?

A vidék túlnépesedésének, valamint ezzel összefüggésben a földkoncentráció adott formájának a megítélése nézőpont (értékrend) kérdése. A szerző nézőpontja a következő: „A földhasználat koncentrációja és a kisgazdaságok számának gyors csökkenése százezrek munkanélkülivé válását eredményezte” (133). „*A vidék túlnépesedett, mert a helyi gazdaság nem képes a lakosság megélhetését biztosítani.* A gazdaság- és társadalomszerkezet számottevő változásait nem követte a településstruktúra átalakulása. A vidéki lakosság aránya változatlanul magas, miközben a földhasználat jelenlegi rendszere miatt egyre kevesebb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, és a részidős termelés jövedelemkiegészítő szerepe is gyengül. A *nagyarányú vidéki szegénység és a földhasználat-szerkezet közötti kapcsolat már a kilencvenes évek első felére visszavezethető*” (134).

A fentiek tükrében kulcskérdés, hogy milyen összefüggés van a túlnépesedés, valamint a mára kialakult földhasználat-szerkezet között? Úgy véljük, hogy a túlnépesedésnek csak az egyik alapvető oka a társadalmilag kedvezőtlen földhasználat-szerkezet, pontosabban annak adott formája, a másik fontosabb okot az agrárpiac – a 90-es évek elejétől való – beszűkülése jelenti. Itt elsősorban a külpiaci, azon belül is a keleti piacok beszűkülésére gondolunk. Említettük, hogy a 80-as évek végéig a hazai mezőgazdaság eredményességének egyik zálogát a nagyüzem és kisüzem szoros együttműködése jelentette, amelyhez háttérrel adtak a kedvező külpiaci lehetőségek. Úgy véljük, hogy az integrációs rendszerek esetleges újraillesztésének komoly szerepe lehetne a vidéki népesség megélhetési lehetőségeinek a bővítésében.

A vidéki részidős mezőgazdasági kistermelésből „eltűnt idő” nyomában

Említettük, hogy a 2000-es évek elején – éves szinten – még mintegy 2 millió munkaórát⁴ teljesítettek a részidős mezőgazdasági kistermelésben, amelynek döntő részét a saját, kisebb részét a más családi gazdaságok részére, zömében szívességi alapon végzett munka jelentette. (Fontos hangsúlyozni, hogy az adat csak a nem fizetett munkát tartalmazza.) A fenti 2 millió munkaóra jelentőségét jól jellemzi az a tény, hogy ugyanabban az időszakban 7,5 millió munkaórát tett ki a 15–74 éves népesség

⁴ Az adat tartalmazza a fővárosban élők időráfordítását is, azonban annak mértéke meglehetősen csekély hányadot tett ki, ami érdemben nem változtat a kimutatott arányon.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

összes, tehát a nemzetgazdaság egészében főfoglalkozásban töltött ideje, ami azt jelentette, hogy a részidős kistermelésre fordított munkaidő az összes főfoglalkozásra fordított időnek a 27%-át tette ki.

A 2000-es években a részidős kistermelés (saját, illetve más háztartások számára végzett nem fizetett munka) drasztikusan, mintegy a felére (Harcsa 2014) visszaesett, ami jelentős részben a szerző által is említett, a vidéken élők „túlnépesedéséhez”, illetve fokozódó elszegényedéséhez vezetett. Azt lehet tehát mondani, hogy *nemcsak a piaci szektorban felerősödő, majd tartósodó munkanélküliség, hanem a piacacon kívüli szektorban való munkalehetőségek visszaszorulása is oka a fentebb jelzett folyamatoknak.*

Nyilvánvaló, hogy az így eltűnt időt nem lehet teljes egészében visszahozni, de a szerző által is tapasztalt új vonások – nevezetesen az új szereplők megjelenése a saját fogyasztásra való termelésben – arra utalnak, hogy megfelelő feltételek mellett bizonyos mértékig revitalizálni lehet ezt a fajta tevékenységet, amely a korábbi tapasztalatok tanulságai alapján bizonyos mértékig ki is nőheti a saját fogyasztásra való termelés kereteit.

Saját fogyasztásra való termelés

A szerző az alábbiakban foglalja össze a saját fogyasztásra való termelés utóbbi negyedszázadban tapasztalt tendenciáit: „Az idősebb, hátrányosabb munkaerő- és jövedelmi helyzetben lévő, vagy más módon hátrányokat halmozó falusi és kisvárosi társadalmi csoportok túlélési stratégiája a saját fogyasztásra termelés, ugyanakkor a fiatalabb, városi közép- és felsőközéposztályokhoz tartozók között is egyre többen vannak, akik számára a saját termelésű élelem értéket jelent. *A saját fogyasztásra termelés egyszerre eltűnőben lévő és újraéledő földhasználati forma*” (133).

Ez utóbbi megállapítás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a saját fogyasztásra termelés indítéka és kiterjedtsége koronként változó, akárcsak a benne érintettek köre, és miután a mezőgazdasági termelés egészén belül mindig is széles tömegbázist képeztek, ezért célszerűnek tűnik e gazdálkodási forma megfelelő kezelése. Miért? A főbb indokok a következők:

- a vidéken élők körében mindig volt és lesz is egy olyan, meglehetősen tagolt népességcsoport, amelynek megélhetésében, *adott esetben a szegénység mértékének mérséklésében a saját fogyasztásra termelés jelentős értéket képvisel;*

- e népességcsoportok jelentős részénél *a saját fogyasztásra, illetve a piacra való termelés közötti határvonal meglehetősen képlékeny,* alapvetően a mindenkori piaci lehetőségektől, illetve a családi életciklus változásával kapcsolatos anyagi igények változásától függ. Adott esetben a jövőbeli kisgazdaságok újratermelődésének egyik lehetséges megoldási módját jelentheti.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

– a fent említett lehetőség egyik „kifutása” *a vidéken élők pluriaktivitásának kiterjedtebb keretek között való megvalósulása felé vezethet*, amelyre nemcsak hazai példák vannak, hanem számos fejlett európai országban a támogatott gazdálkodási formák között szerepel, különösen a turizmussal való összekapcsolhatósága révén. Nem mellékes, hogy ez a gyakorlat máshol is a vidéki térségek népességmentartó képességének a javítását szolgálja.

Hogyan tovább? A pluriaktivitás növelése és gazdasági integrációk kialakítása?

A fenti diagnózis után felmerül a kérdés, hogy a hazai adottságok és társadalomtörténeti tapasztalatok alapján milyen kiutak kínálkozhatnak a jelenlegi, meglehetősen törékeny stabilizációt jelentő helyzetből? Úgy véljük, hogy *a továbblépés egyik lehetséges irányát egyrészt a duális szerkezet kedvező lehetőségét kihasználó, másrészt a társadalmilag hátrányos piaci vadhajtasok kordában tartására irányuló stratégia kidolgozása és működtetése kínálhatja*. E stratégia egyik alapvető célja a vidéki túlnépesség és elszegényedés megfelelő kezelése. Ennek útja a kis- és közepes, helybeli családi gazdaságok számának gyarapítása, életképességének a javítása, azonban ez a cél jelentős részben – a társadalomtörténeti tapasztalatok tanulságai szerint is – a „legfelül, illetve legalul” levő gazdaságkategóriák helyzetének érdemi megváltoztatása révén érhető el. A változtatás eredményeként el kellene érni, hogy

– a duális szerkezet körülményei között minden résztvevő számára előnyös gazdasági integráció alakuljon ki a különböző üzemformák között,

– a mezőgazdaságban potenciálisan érintettek körében tömegesen életképes működési forma lehessen a pluriaktivitás, amely a gyakorlatban a több lábon álló megélhetési stratégia alapvető eszköze lehet. Erre a vidéki, ezen belül is a kis- és közepes nagyságú települések lehetnek az első számú „vevők”.

Abból kell kiindulni, hogy *a mezőgazdasági termelési és értékesítési integrációs láncolatok fő hajtóerejét jelenthető nagyüzemek részben nincsenek abban a helyzetben, hogy kezdeményezői lehessenek egy ilyen típusú együttműködési rendszernek*, és ami talán ennél is fontosabb, ehhez nem igazán fűződnek üzleti érdekeik. E helyzet érdemi megváltozására csak az érdekeltségük, tehát a támogatási rendszer megfelelő módosítása esetén lehet számítani, ami kétségtelen, hogy újabb komoly állami beavatkozást igényel.

Mindez nem kevés erőfeszítést igényel, hiszen a szerző alábbi látletele kellően érzékelteti, hogy csak fordulat értékű változtatás reményében lehet kellő sikert elérni. „A földhasználat-koncentráció hatása *a vidék hatalmi viszonyainak átrendeződésében is tetten érhető*. A föld és hatalom kapcsán a vidék fokozódó befolyásvesztését

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

kell kiemelnem. A földről és a vidékről szóló döntéseket 1990 után is a földhasználat helyszíneitől távol levő hazai és uniós politikai központokban hozzák” (135).

A mezőgazdaságban potenciálisan érintett vidéki népesség körében a pluriaktivitás – tehát az a megélhetési forma, amelynek keretében munkaidejének egy részét mezőgazdasági, másik hányadát nem mezőgazdasági jellegű tevékenységekkel tölti – nem ismeretlen. *A pluriaktivitás kiterjedtsége és életképessége a mindenkorai feltételektől és adottságoktól függ, amelyet csak részben lehet a piaci koordinációra bízni.* Ez esetben is – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – alapvetően a befolyásolás állami eszközökkel való használata révén lehet kellő eredményt elérni.

Irodalom

- Kovách, I. (2016): Földek és emberek. Földhasználat és földhasználati módok Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen (p. 178)
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1994): A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. In *Szociológiai Szemle*, 3: 15–44.
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1998): The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In Szelényi, I. (ed.): *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. Routledge, London: 214–245.
- Harcza, I. – Sebők, Cs. (2001): A részidős mezőgazdasági munka. Életmód – Időmérés. KSH: 262.
- Harcza, I. (2014): Családi kohézió – A szülők és gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. Műhelytanulmányok 5. KSH: 12–13.